

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Висвітлено історію розвитку пенсійно-страхової справи в Україні, починаючи з часів Ярослава Мудрого і до сьогодення. Розглянуто розвиток пенсійної сфери за часів Радянського Союзу та у перші роки незалежності України.

I.B. Zahorulko – Commercial Academy of Lviv

The history of pension assurance development of Ukraine

The histories of pension-insurance business in Ukraine starting from the times of Yaroslav Mudryy up to now were studied. The development of the sphere of pension assurance at the times of Soviet Union and in the first year of the independence of Ukraine.

Пенсійну політику як складову частину соціальної політики держави потрібно розглядати у контексті соціально-економічних та політичних тенденцій, котрі відбуваються у суспільстві.

Проблема матеріального забезпечення непрацездатних осіб виникла разом із людським суспільством. Центральне місце у державній політиці багатьох країн світу займають проблеми соціальної сфери: турбота про громадян похилого віку; захист малозабезпеченого та непрацездатного населення; гарантування належних умов життя після виходу на пенсію тощо.

Люди впродовж усього життя у своїй діяльності завжди прагнуть до задоволення своїх потреб. Ці потреби можуть бути різного характеру: харчі, житло, знаряддя праці тощо. Основним фактором, котрий сприяє задоволенню життєвих потреб людини, є праця. Вона є основою існування й розвитку суспільства, повсякчасна природна умова людського життя.

Праця – це процес, який відбувається між людиною та природою і в якому людина використовує свої знання та силу, щоб пристосувати предмети сили природи відповідно до своїх життєвих потреб [6].

З віком або з інших обставин людина втрачає можливість повноцінно працювати для задоволення особистих потреб. До обставин, через котрі людина втрачає працездатність, належать: професійні захворювання; нещасні випадки на виробництві, що призводять до тимчасової (травма) або постійної (інвалідність) втрати працездатності. Летальні випадки на виробництві призводять до втрати годувальника, внаслідок чого сім'я повністю або частково залишалася без засобів на прожиття.

Загалом ідея соціальної політики, на мою думку, є досить справедливою. У силу фізичних та духовних властивостей у житті людини є два періоди, коли вона не може працювати: дитинство та юнацтво; старість. У дитячому та юнацькому віці особа росте, набирається фізичних та духовних сил, а також досвіду для забезпечення своїх потреб у майбутньому. У цей період потрібно засоби для догляду та виховання, які дістає годувальник.

У старості знову настає період непрацездатності, коли особа втрачає трудовий потенціал і змушена жити на заощадження або користуватися сус-

¹ Наук. керівник: проф. Г.І. Бошнянин, д-р екон. наук

пільними благами створеними іншими. Загалом працездатність – це здатність до праці, що залежить від стану здоров'я та віку працівника.

Окрім природних факторів, котрі впливають на працездатність людини, є фактори соціально-економічного характеру. У соціально-економічній сфері держави праця перетворюється на товар. Праця, як і будь-який товар, має на ринку попит і пропозицію. Людина, маючи певний рівень знань та досвіду, хоче застосувати їх на практиці. Проте в неї є певні потреби, котрі вона може задовольнити, отримавши винагороду за надання своєї праці. На ринку праці бувають періоди, коли пропозиція перевищує попит і для деяких людей настає період безробіття. Для забезпечення своїх потреб люди використовують свої заощадження. Період настання безробіття або можливої втрати працездатності (хвороба, травма тощо) неможливо передбачити. Держава, піклуючись про своїх громадян, проводить соціальну політику, щоб забезпечити їх потреби при настанні таких випадків.

В Україні перші згадки про відшкодування збитків завданих життю людини датовано X-IX ст. Такі дані збереглися у давньоруських літописах, а також у збірнику законів Ярослава Мудрого "Руська права" [11]. Такі виплати були прототипом виплат по втраті годувальника в Україні.

У феодальний період, коли панувало натуральне господарство, основною виробничою одиницею стає сім'я. Робота у сільському господарстві або в ремісничій майстерні виконувалася усіма працездатними членами родини незалежно від віку і статі. Усі члени родини користувалися плодами цієї роботи, причому люди похилого віку та непрацездатні особи мали однакове право на використання продуктів, виготовлених сімейним господарством.

При виникненні купецьких гільдій та ремісничих цехів організовується відповідна взаємодопомога у зв'язку з нещасними випадками, каліцтвом, хворобою [7].

Матеріальне забезпечення непрацездатних у сучасному розумінні з'являється при зародженні машинного виробництва. Розвиток мануфактур і фабрик віддаляє робоче місце від родинного дому, а тим більше від сімейного виробництва. Такий розвиток економіки призводить до того, що праця у сімейному господарстві перестає бути основним засобом для матеріального забезпечення родини. Основним джерелом для матеріального забезпечення стає індивідуальна праця кожного з членів родини у роботодавця.

Страховання в Україні розвивалося на теренах Галичини та Буковини. У 1861 році розпочало свою діяльність "Краківське товариство взаємного страхування", назване "Флоріанкою". З 1869 р. товариство розпочало страхування життя.

Розвиток галузі страхування був полегшений з прийняттям Австрійським парламентом у 1867 р. закону про товариства та закону про кооперативні спілки у 1873 р. Проте міністерство фінансів Австро-Угорської імперії не давало дозволу на створення власної (української) страхової установи. І лише після зміни керівництва міністерства фінансів Австро-Угорської імперії у 1891 р. було отримано рішення про відкриття Кооперативного товариства взаємного страхування "Дністер" [10]. Проте перші страхові операції Коопе-

ративне товариство взаємного страхування "Дністер" почало здійснювати лише після 15.09.1892 р. Це поклало початок формуванню страхового ринку України.

Страхування життя охоплювало різні види, а саме [13]:

1. На випадок смерті – протягом усього страхового періоду сплачувалися страхові внески, а страхова сума виплачувалася застрахованому при досягненні 85-річного віку або спадкоємцям у випадку смерті застрахованої особи;
2. На випадок смерті (із скороченою сплатою премії) – термін сплати премії був різний (залежно від віку страхувальника), але з розрахунком сплати до 50-річного віку і страхова сума виплачувалася лише у випадку смерті у будь-якому віці;
3. На випадок дожиття або смерті – мішаний вид;
4. До повноліття – страхова сума виплачувалася дитині при досягненні повноліття, у разі смерті дитини до страхового періоду страхувальнику поверталася уся сума страхових внесків;
5. Страхування життя із визначеним терміном виплати страхової суми.

На території України, що входила до складу Російської імперії, сфера соціального страхування набула розвитку у кінці XIX століття. У 90-х рр. XIX ст. одеські підприємці розпочали страхування робітників на випадок тимчасової непрацездатності, інвалідності та смерті. У 1894 р. були застраховані робітники 22 підприємств. Згодом таке страхування розповсюдилося по інших містах Херсонської губернії.

У 1899 році розпочало свою діяльність перше в Україні Товариство взаємного страхування робітників та ремісників від нещасних випадків із їхніми робітниками. Згодом в Одесі у 1905 р. було створено Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників від нещасних випадків із їхніми робітниками і службовцями, котре діяло у приморських річкових портах та портах Чорного і Азовського морів [12].

На початку XX ст. в Україні було зроблено спробу створити страхове товариство "Любов", яке основною спеціалізацією мало страхувати пенсії на випадок удівства та допомоги на випадок сирітства. Товариство так і не розпочало свою діяльність через недостатню кількість охочих застрахуватись.

З часом професор Чернівецького університету Стефан Смаль-Стоцький зробив спробу знову створити страхове товариство такого типу як попереднє (товариство "Любов"). Його спроба виявилася вдалою і 27.08.1911 р. в Чернівцях розпочало свою діяльність Товариство взаємного страхування життя і пенсій "Карпатія". До складу керівного органу товариства на посаду президента було обрано професора Стефана Смаль-Стоцького, а посади заступників зайняли Теофіль Дембіцький – президент Земельного іпотечного банку зі Львова та Костянтин Клим – полковий лікар та куратор буковинського крайового банку. У 1913 р. у зв'язку із несприятливими політичними та господарськими умовами головний офіс товариства переміщається до Львова.

Страхування життя товариство "Карпатія" проводило у таких видах:

- на випадок смерті;

- мішане: дожиття і на випадок смерті;
- страхування дітей;
- страхування з подвійною виплатою страхових сум.

Характерною рисою діяльності Товариства взаємного страхування життя і пенсій "Карпатія" було всеохоплення страхового ринку, щоб люди різного статку могли скористатися страховими послугами. Так, з 1912 р. до 1924 р. прибуток зріс на 24 тис. крон і становив 26 тис. крон [13].

Право на соціальне забезпечення є одним із природжених прав людини. Соціальні пенсії (пенсії виплачуються з державного бюджету без попередньої сплати страхових внесків) було запроваджено у північноєвропейських та центральноєвропейських державах з 1919 р. Проте перші закони про пенсійне забезпечення було прийнято лише з початку ХХ ст.

З прийняттям перших законів про пенсійне забезпечення було запроваджено першооснови пенсійного права. Пенсійне право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини з надання громадянам регулярного матеріального забезпечення у грошовій формі при настанні пенсійного віку та за наявності відповідного страхового стажу, вислуги років, інвалідності, а також інших відносин [9].

На початку ХХ ст. у Львові функціонувала низка пенсійних фондів. Одним з яскравих прикладів був Пенсійний фонд працівників міських електричних закладів у Львові. Відповідно до статуту (один з останніх затверджено 15.05.1924 р.) метою діяльності фонду було: забезпечення пенсією по віку працівників міських електричних закладів та виплата пенсій по втраті годувальника родичам у випадку смерті працівника міських електричних закладів.

Право на вступ до Пенсійного фонду працівників міських електричних закладів мали усі працівники, хто платив внески до фонду, пройшов військову службу, не належав до інших фондів і вік при вступі до фонду не перевищував 40 років. На підтвердження прийому на роботу та вступу до пенсійного фонду видавали Карту прийому. У цій карті зазначалося прізвище, ім'я та по батькові, а також період, з якого працівник робив внески у пенсійний фонд, де і на якій посаді працював.

Відповідно до статуту формування Пенсійного фонду працівників міських електричних закладів у Львові проводилося за рахунок:

- майна попереднього пенсійного фонду;
- внесків членів пенсійного фонду (вступні та щомісячні);
- щомісячні дотації міських чи районних електричних закладів;
- інших доходів фонду (пожертви, штрафи та пені, відсотки від майна).

Розмір пенсії формувався від періоду членства у пенсійному фонді. Після 10 років членства пенсія становила 40 % від заробітної плати і з кожним роком зростала на 2,4 %. Відповідно після 35 років членства пенсійна виплата становила 100 % (максимум) службових виплат [14].

На початку ХХ ст. у Російській імперії було прийнято низку законів стосовно соціального забезпечення [12]:

- "Про пенсії робітникам державних гірничих заводів та рудників за рахунок роботодавців, винних у шкоді, завданій здоров'ю" (1901 рік);

- "Про винагороду потерпілим робітникам державних заводів унаслідок нещасних випадків" (1903 рік).
- До жовтневого перевороту 1917 р. на території Росії та України пенсійне забезпечення не враховувало вік, хоча вже з початку XX століття країни Європи враховували вік при виплатах соціальної сфери.
- Провідна роль у фінансуванні соціальних програм належала державі. У більшості країн 40-50-ті рр. XX ст. було прийнято законодавчо-нормативні акти, які регулюють систему пенсійного забезпечення.

Основи пенсійного та соціального забезпечення поступово вводилися у системи державного регулювання економіки різних країнах світу. У 1966 р. термін "соціальне забезпечення" було офіційно закріплено у міжнародному Пакті "Про економічні, соціальні та культурні права", ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН. Термін "соціальне забезпечення" отримав офіційне значення, котре означало вид матеріального забезпечення непрацездатних осіб. У Радянському Союзі, до якого Україна належала до 1991 р., пенсійного фонду, як окремої організації, не існувало. Начисленням і виплатою пенсій займалися установи соціального захисту населення.

Гарантом права на матеріальне забезпечення у старості, в разі хвороби, повної або часткової працездатності, а також втрати годувальника для громадян СРСР була Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

В УРСР кошти для виплати пенсій формувались централізовано згідно з Законом СРСР "Про державні пенсії" від 26.09.1967 р. [3]. Тобто виплата пенсій забезпечувалася державою за рахунок коштів, які щорічно виділялися із державного бюджету СРСР, в тому числі і з бюджетних коштів фонду державного соціального страхування, які утворювалися із внесків підприємств, установ та організацій без будь-яких відрахувань із заробітної плати (стаття 6).

Згідно із Законом СРСР "Про пенсії і дотації членам колгоспів", виплата пенсій забезпечувалася за рахунок коштів колгоспів і держави без будь-яких відрахувань з доходів колгоспників (стаття 4) [4].

Вищевказаний закон визначав три основних види пенсій (стаття 2):

- по старості;
- по інвалідності;
- у зв'язку з втратою годувальника.

Для отримання пенсії за віком у Радянському союзі громадянину необхідно було досягнути певної вікової межі. Насамперед, щоб отримати пенсію за віком працівникам колгоспів потрібно було досягнути віку 65 років для чоловіків, а для жінок – 60 років. Водночас люди робітничих спеціальностей виходили на пенсію значно раніше: чоловіки досягнувши віку 60 років, а жінки – 55 років. Згодом такі вікові обмеження було знято, адже така система встановлювала не рівні права виходу на пенсію різних верств населення, що, на мою думку, могло б спричинити велику міграцію сільського населення в міста, тим самим зумовивши недостатню кількість робочої сили у сільському господарстві. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи по подальшому підвищенню благоустрою радянського народу" від 26.09.1967 р. було прийнято, що незалежно від соціального статусу громадянина на пенсію

по віку чоловіки та жінки виходять при досягненні 60 та 55 років відповідно [5]. Законами СРСР "Про державні пенсії" та "Про пенсії і дотації членам колгоспів" передбачалося не лише єдиний вік виходу на пенсію, але й єдині вимоги до стажу. Для чоловіків стаж, який давав змогу отримувати пенсію по віку, становив 25 років. Для жінок цей стаж становив 20 років.

Право отримання пенсії по старості на пільгових умовах згідно з статтею 9 Закону СРСР "Про державні пенсії" належало:

- а) робітникам і службовцям на підземних роботах, на роботах із шкідливими умовами праці і в гарячих цехах;
- б) робітникам і службовцям на інших роботах з важкими умовами праці;
- в) робітницям підприємств текстильної промисловості;
- г) робітникам і службовцям – інвалідам з числа військовослужбовців, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, які вони отримали при захисті СРСР або внаслідок захворювання, яке пов'язане з перебуванням на фронті;
- д) жінкам, що працювали трактористами-машиністами у сільському господарстві, інших галузях народного господарства;
- е) жінкам, що працювали машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин.

Усі категорії працівників, які мали право на пенсію по старості на пільгових умовах, визначалися списком виробництв, цехів, професій і посад, який затверджувався Радою Міністрів СРСР.

Для отримання пенсії по старості на пільгових умовах є обмеження залежно від категорії, до якої належить майбутній пенсіонер:

- чоловікам необхідно досягнути віку 50 або 55 років та стаж має становити 20-25 років залежно від категорії;
- жінкам необхідно досягнути 45-50 років та при стажі – 15-20 років.

Таке поняття як вислуга років не поширюється на членів колгоспів, оскільки у колгоспному виробництві немає категорії працівників, в яких спад професійної працездатності характеризувався б не стажем роботи, а віком.

Пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання призначалися, як правило, при рівних вимогах до стажу (залежно від віку та не залежно від соціального статусу).

Пенсійне забезпечення здійснювалося на основі рішень державних органів експертизи працездатності, які були для всіх категорій населення. У СРСР використовувався єдиний перелік показників, за наявності яких інвалідність встановлювалася без терміново.

Показники, при яких нещасний випадок, котрий спричинив інвалідність, відноситься до виробничої травми для різних соціальних груп розрізнявся. Для робітників та службовців визначено сім категорій випадків, при яких травма визнається виробничою, а для працівників колгоспів цей список становить лише п'ять категорій. Обмеження в основному стосуються травм, які виникли не безпосередньо під час роботи, а у зв'язку з трудовою діяльністю.

Пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання призначали за наявності відповідного стажу на період звернення за пенсією (табл. 1).

Табл. 1. Визначення наявного стажу для отримання пенсії по інвалідності

Вік	Стаж роботи (в роках)		
	Чолові- ки	Жінки	Працівники на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах
Від 20 до 23 років	2	1	1
Від 23 до 26 років	3	2	2
Від 26 до 31 років	5	3	3
Від 31 до 36 років	7	5	5
Від 36 до 41 років	10	7	6
Від 41 до 46 років	12	9	7
Від 46 до 51 років	14	11	8
Від 51 до 56 років	16	13	10
Від 56 до 61 років	18	14	12
Від 61 року і стар.	20	15	14

Згідно зі статтею 10 Закону СРСР "Про пенсії і допомогу членам колгоспів" пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання або каліцтва, не пов'язаного з роботою, членам колгоспів призначаються за наявності такого ж стажу як і в робітників та службовців, є лише одна відмінність: колгоспники мають право на пенсію по інвалідності до двадцяти років при наявності стажу один рік.

Право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, згідно зі статтею 28 Закону СРСР "Про державні пенсії", мають непрацездатні члени сім'ї померлого робітника, службовця або пенсіонера, які були на його утриманні.

Згідно з вказаним вище Законом непрацездатними членами сім'ї вважаються:

- діти, брати, сестри і внуки, що не досягли 16 років або 18, якщо вони вчаться;
- діти, брати, сестри і внуки від 16 років, якщо вони стали інвалідами до досягнення 16 років; при цьому брати, сестри і внуки – за умови, якщо вони не мають працездатних батьків;
- батько, мати, дружина та чоловік, якщо вони досягли похилого віку: чоловіки – 60 років, жінки – 55 років, або є інвалідами;
- один з батьків або з подружжя, незалежно від віку і працездатності, якщо він зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами або внуками померлого годувальника, які не досягли 8 років, і не працюють;
- дід і баба – в разі відсутності осіб, які за законом повинні їх утримувати.

Діти і непрацездатні батьки померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію у зв'язку з його смертю, якщо згодом вони втратили джерело засобів до існування.

У СРСР встановлювався мінімальний розмір пенсії, який у 1981 р. становив 70 карбованців у місяць. Такий мінімальний розмір пенсії утримувався до 1990 року [8]. З 1990 р., після розпаду СРСР, Україна почала переходити від командно-адміністративної економіки до ринкової.

На сьогодні процеси реформування економіки України не завершилися, проте 1990-1999 рр. були кризовими для системи соціального забезпечення України. З розпадом СРСР у країні почалися скачки інфляції. У системі соціального забезпечення створився дефіцитний бюджет. Інфляційні процеси не давали змогу акумулювати необхідну кількість коштів для виплати пенсій та соціальних допомог. Для забезпечення виконання Закону України "Про

пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. було створено Пенсійний фонд України як самостійну фінансову структуру. Кошти фонду не включаються до державного бюджету і не можуть бути використані на інші виплати пенсій і допомог [2].

Основним законом, у діяльності Пенсійного фонду України, до 01.01.2004 р. був Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. З 01.01.2004 р. його замінив Закон "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. [1].

Особам, які мають право одночасно на різні державні пенсії, згідно з статтею 5 Закону України "Про пенсійне забезпечення", призначається пенсія одного виду за вибором. Виняток становлять пенсії інвалідам внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, що їх вони дістали при захисті Батьківщини або при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи з виконанням інтернаціонального обов'язку.

На даному етапі становлення пенсійної системи України є нагальною необхідністю її реформування. Впродовж 1991-1999 рр. було ухвалено понад 20 законів та декілька указів Президента, котрі регулюють пенсійну систему. Проте недосвідченість у сфері соціальної політики призвели до несправедливості у цій галузі, адже особи, що сплачували внески, отримували пенсію на рівні з тим, хто не сплачував внески. Проведення пенсійної реформи є невід'ємною частиною пенсійної політики.

Література

1. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р, № 1058-IV.
2. Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 05.11.1991 р. за № 1788-XII.
3. Закон СРСР "Про державні пенсії" від 14.09.1967 року.
4. Закон СРСР "Про пенсії і допомогу членам колгоспів" від 15.07.1964 року.
5. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи по подальшому підвищенню благоустрою радянського народу" від 26 вересня 1967 року.
6. Економічний словник/ За редакцією П.І. Багрія, с. І. Дорогунцова. – К.: 1973.
7. Іваськевич І.О. Організація соціального забезпечення: Навч. посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2003.
8. Розпутенко І.В. Державні видатки в перехідних економіках – К., 1998.
9. Шевчук П.І., Берік З.А. Пенсійне забезпечення. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002.
10. Якимів А.І. Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні. – Львів: Афіша, 2003.
11. Артюх Т.М. Страхування життя і його розвиток в Україні// Фінанси України. – 2000, № 9.
12. Губар О.Є. Соціальне страхування у забезпеченні суспільного добробуту// Фінанси України. – 2002, № 8.
13. Клапків М.С. З історії зародження національного страхового ринку// Фінанси України – 1998, № 1.
14. Трубич С.Ю., Швець В.Є. Формування системи соціального страхування// Фінанси України. – 2000, № 2.